

ҮНДЕСТІК ЗАҢЫ ЖӘНЕ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАР ТІРКЕСІМІ – ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ

Зайсанбаев Төлеубек Қизатұлы.

С.Ж.Асфендияров ат. ҚазҰМУ, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Кирилл әліпбиіне негізделген қазіргі жазуымыз бен ауызекі сөйлеу тіліміздің арасында өте үлкен айырмашылықтар бар екені еліміз тәуелсіздік алғалы көптен бері сөз болып жүр. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеп жүрген ғалымдар сөйлеу тіліміздің бұзылып бара жатқанын, қазіргі жастармыздың, тіпті теле-, радиохабарларын жүргізушілердің сөйлеу мәнерлері құлаққа түрпідей тиетінін айтып дабыл қағуда. Мақалада осы мәселелер, яғни қазақ тілінің жазылуы мен айтылу арасындағы алшақтықтардың пайда болу себептері және оларды жою жолдары туралы сөз болады. Мақала авторлары қазақ жазуындағы ең басты ұстаным – қазақ сөздерінің емес, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді дұрыс жазу болғандығын атап көрсетеді. Кеңестік орыстандыру саясаты бойынша жасалған әліпбиде қандай негізгі мәселелер қамтылмағанын ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: орфография, емле, үндестік заңы, дауыссыз дыбыстар тіркесімі, буын.

Кіріспе. Ғылым-білім шарықтап дамып жатқан қазіргі заманда жазудың маңыздылығы күн санап артып бара жатыр. Жазу-сызуы ерте заманнан қалыптасып қалған елдерде де бұл үлкен мәселе болып отыр. Мәселен, бүкіл әлем қолданып отыр деуге болатын ағылшын тілінің жазылуы мен айтылуы арасында айырмашылық өте көп, сондықтан олар жазылуы мен айтылуы сәйкес келмейтін әрбір сөзге тоқталып отырады. Адам баласы сөйлеу барысында көп күш жұмсамауға, сөздерді барынша ықшамдап қолдануға тырысады. Сондай-ақ сөз ішіндегі дыбыстардың тарихи өзгеріске ұшырауы да жазылу мен айтылудың арасындағы айырмашылықтарға себеп болады. Жазуы ертеден қалыптасып қалған елдер заманға ілесіп жазуын өзгертіп отыратын болса, кейінгі ұрпақ ертеден келе жатқан мұраларын

оқи алмай қалар еді, сондықтан олар қазіргі күндері айтылуы мүлде сәйкес келмейтін сөздерді де ескі нұсқасымен жазуға мәжбүр. Бұл әсіресе мектеп оқушыларының сауаттылығына көп кедергі келтіретіні анық, дегенмен олар ондай сөздердің жазылуларын есте сақтауға міндетті.

Тарихи тұрғыдан алсақ, кеше ғана қабылданған қазақ жазуының айтылуы мен жазылуындағы жер мен көктей айырмашылық болуының себебін анықтау үшін, қазақ жазуының қалыптасуына аз-кем тоқтала кеткен жөн. Түркі халықтарының ежелден өздерінің төл жазуы болғанын білеміз. Дегенмен, бұрынғы күш-қуатынан айрылып, Араб халифатының ықпалына түскен түркі халықтары VIII ғасырдан бастап, өздерінің руналық жазуын ұмытып араб жазуына көшті. Халық жүз пайыз сауатты болмағандықтан, әрі ел басқару ісінде оншалықты көп қолданылмағандықтан, араб жазуы да халық тіліне соншалықты зиян келтіре қоймады. Алайда қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне лайық болмағандықтан, тіліміздегі сөздерді дұрыс таңбалай алмаған еді. Араб жазуын қазақ тіліне лайықтап жасаған ұлы ғалым А. Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл берген еді. Ол: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Өлшенбей тігілген о жер бұр жері бойға жуыспай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз; Бойыңды қысып, тәніңді құрыстырып, тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әліпби де қолайсыз болады» [1, 74],– деп ұстанымды басшылыққа алған еді. Кеңес Өкіметінің қитұрқы саясатымен жасалған кирилл әліпбиінде бұл ұстаным мүлде ескерілмеді. Кирилл әліпбиі КСРО құрамындағы елдер тілдерінің дыбыстық жүйесін бұзып, орыс тілінің үстемдігін орнату мақсатында жасалған еді. Бұны олар ұлт тілдеріне тигізіп жатқан «орыс тілінің игі ықпалы» деп түсіндірді. Бұл ертегіге тіпті қазақ зиялылары да сеніп қалды. Мәселен Ж.Аймаутов: «Қазақ емлесі орыс емлесіне жақын болуы керек, қазақ баласы орысша қат танымай тұрмайды, өнер, білімді, мәдениетті ұрымтал орыстан үйренбекпіз. Орысшасыз күніміз жоқ. Емлеміздің арасы қашық

болса, қазақша таныған адам орысшаны, орысшаны таныған адам қазақшаны тануы қиын тиеді» [2, 248],– деп дыбыстық құрылымы, дыбыстық заңдылығы бір-бірінен мүлде алыс екі тілге жақын емле ережесін шығаруды жөн деп санаған. Бұдан дыбыстық және грамматикалық құрылымы бір-біріне сай келмейтін екі тілге ортақ емле ережесін шығару өткен ғасырдың отызыншы жылдарында-ақ сөз болғанын көреміз.

Қазіргі кезде әдебиет, тарих сияқты гуманитарлық ғылымдарды оқыту мүлде жаңа бағытта өтіп жатыр. Бұл ғылым салалары кеңестік қасаң қағидалардан арылып, ұлттық бағытта, ұлт мүддесін жоғары қойып оқыту жолына ауысқан. Тек қазақ тілі ғана ескі сүрлеуден шыға алар емес. Ең өкініштісі әліпбиіміздегі тілімізге тән емес дыбыстарды белгілейтін басы артық әріптер қазақ тілінің икемділігін арттырып, кез келген тілден енген сөздерді дәл бейнелей алады деген теріс көзқарасты қолдайтын тіл мамандарының көп болуы. Олар кеңестік саясатпен жасалған емле ережелерін қолдап қана қоймай, жаңаша көзқарастағы тіл мамандарына қарсы шығуларын үдете түсуде. Олардың қолданыстағы қазіргі жазуымыз керемет деп, көзге көрініп тұрған кемшіліктерді елемеуі көңілге кірбің түсіреді. Тақырыптың өзектілігі – қазіргі жазуымыздағы кемшіліктерді нақты көрсету және оларды жою жолдарын көрсету болып табылады.

Қазіргі жазуымызда көптеген төл сөздеріміздің де, кірме сөздердің жазылуында үндестік заңының сақталмау себептеріне тоқталу. Жалғамалы тілдерге тән дауыссыз дыбыстар тіркесімі ескерілмегендіктен, жазуымыз бен айтылуымыз арасында үлкен айырмашылық пайда болғанын, емле ережелерін қалыптастыруда қандай теориялық қателер кеткенін нақты фактілермен көрсету. Қазақ жазуы үшін фонетикалық ұстаным бірінші орында тұруы керектігін дәлелдеу – мақаладағы басты міндет.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу барысында қазақ тілінің дыбыстық жүйесі, емле ережелерін қалыптастыру туралы ғылыми әдебиеттерге шолу жасалып, салыстыру, салғастыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талдау. Кирилл әліпбиіне көшумен бірге тілімізге тән емес дыбыстарды таңбалайтын әріптер енгізіліп, әліпбидегі әріп саны 42-ге бірақ жетті. Әріп санының артуымен қатар, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы жалған теориялар пайда бола бастады. Мәселен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеп, кеңестік қазақ фонетикасы теориясының негізін қалағандардың бірі – академик І.Кеңесбаев *а, е, ы, і, ә, о, ө, ұ, ү* дыбыстарын жалаң дауыстыларға (монофтонг) *и, у* дыбыстарын қосынды дауыстыларға (дифтонгоид) жатқызды [3, 311]. Сөйтіп ол қазақ тіліндегі дауыстылар санын он бірге жеткізді. Кейінірек І. Кеңесбаев, А. Ысхахов, К. Аханов «Қазақ тілі грамматикасы» деген еңбектерінде орыс тіліндегі *э* дыбысын қосып, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар санын он екіге ұлғайтты [4, 12]. Осыдан бастап мектептептерге, орта және жоғары оқу орындарына жазылған оқулықтар мен, оқу құралдарында қазақ тілінде 12 дауысты дыбыс бар деп жазылатын болды. [5, 23; 6, 53; 7, 37; 8, 17; 9, 8].

Орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп жазу үшін деп енгізілген дауыссыз дыбыстар да қазақ жазуын қиындатып жіберді. Әсіресе қазақ тіліндегі *у, и (й)* дыбыстары әлі күнге дейін дау туғызып келеді. Қазақ тіліндегі *у, и* дыбыстары дауысты дейтін тіл мамандары да аз емес. Қазақ тілі дыбыс жүйесін арнай аспаптармен зерттеген профессор Ә. Жүнісбек бұл екі дыбысты дауыссыз дыбыстарға жатқызады. Ол *й* дыбысы туралы: «*Й* дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшік арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз дыбыс болып табылады. *Й* дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдайдың жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. *Й* дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады» [10, 90],– десе, *у* дыбысы туралы: «*У (w)* дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. *У*

дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **У** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады» [10, 90],— деген қорытынды жасайды. Сонымен қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстарды былай жіктеуге болады:

үнділер	р	л	м	н	ң	й	у
ұяңдар	б	г	ғ	д	ж	з	
қатаңдар	п	к	қ	т	ш	с	

И мен **у** дауыссыз дыбыс екені толық дәлелденсе де әлі күнге дейін «**у** мен **и** дыбыстары дауыстыдан кейін келсе, дауыссыз, дауыссыздан кейін келсе, дауысты дыбыс болады» деп қарайтын «фонетист мамандар» толып жатыр. Жазудағы үнемділік дегенді сылтау етіп *су*, *ки*, *қи* деп жазылған сөздердің дыбысталуы *сұу*, *қый*, *кій* екенін ажырата алмайтын дәрежеге жеттік. Осындай жазудағы үнемділік деген басшылыққа алынып, *суық*, *киім*, *қиын* деп жазылып жүрген сөздерді мектеп оқушылары *су-ық*, *ки-ім*, *қи-ын* деп буынға бөледі. Бұлай буынға бөлу, біріншіден, қазақ тілінде екінші буын дауысты дыбыстан басталмайды, екіншіден, қазақ тілінде сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді деген заңдылыққа қайшы келеді. Мектеп оқушыларына *бару* деген сөзде **у** әрпінің *барұу* болып жуан дыбысталатынын, *келу* деген сөзде **үу** болып жіңішке естілетінін түсіндіру қиындық тудырады. Профессор Ә. Жүнісбек бұл әріптердің дыбыстық мәнін анықтау аса күрделі мәселеге айналып отырғанына тоқтала келіп [10, 72], оның себебі мен салдары туралы былай дейді: «Себебі қазақ тілінің оқулықтары мен әдістемелік құралдарында кірме әріптер бірде дауысты, бірде дауыссыз, ал енді бірде дыбыс тіркесімі деп түсіндіріліп келеді. Соның салдарынан, өкінішке орай, олар қазақ әліпбиі құрамынан шығарылмай жатыр. Жаңа сингема болу үшін ол қазақ сөзінің

үндесім әуезін бұзбайтын (қазақтың жуан үндесім әуезді **мый** сөзін жіңішке әуезбен **ми** деп айтқызбайтын), **буын құрамын** өзгертпейтін («**ми-ы** деп тасымалданбайтын), **морфем жігін** үзбейтін (**ми+ы** деп түбір мен қосымша тіркесіміне нұқсан келтірмейтін) болу керек» [10, 72-73]. Осылайша ол қазіргі емле ережеміздің қазақ жазуын күрделендіріп жібергенін және сөйлеу тіліміздің бұзылуына да ықпал етіп жатқанын ашып көрсетеді. Бұл жерде сингармонизмге негізделген тіл үшін *сингема* терминін қолану керек екенін де айтып кеткен жөн. Қазақ тілінде дауыссыз дыбыс фонологиялық қызметке буын құрамында ғана ие болатынына, дауыссыз дыбыстар өздері тіркесіп тұрған дауыстыларға байланысты жуан езілік – жіңішке езулік, жуан еріндік – жіңішке еріндік болып төрт нұсқа құрап айтаылатынана да назар аударуымыз керек. Орыс тілінің дыбыстық жүйесіне байланысты қолданылған терминдерді қазақ тіліне қолдана берген дұрыс емес. Терминдерді ғана емес, орыс тілінің дыбыстық жүйесіне тән құбылыстарды қазақ тілінен табу да дәстүрге айналды. Сингармонизмге негізделген тілде екпін болмайтынын ескермей, әлі күнге дейін «қазақ тілінде екпін соңғы буынға түседі» деп жоғары оқу орындарында да, мектептер де оқытып келеміз.

Қазіргі әліпбиіміздегі **я, ю** әріптерімен жазылатын сөздер де қазақ тілінің дыбысталу әуезіне зор зиянын тигізіп, жалғамалы тілге тән заңдылықты жоққа шығарып тұр. «Қазақ тілінің анықтағышында»: «**Я, ю** әріптері қазақ сөздерінде **й+а, й+у** қосар дыбыстарын таңбалап, дауысты әріптен кейін ғана (**я** әрпі бірен-саран қазақ сөздерінің басында да) жазылады: *аю (айу), үю (үйу), қою (қойу), аян (айан), баяндауыш (байандауыш), яғни, яки, япырмай*» [11, 26],- деп көрсетіліпті. Ережеге қарасақ, **я** әрпі дауыссыз **й** мен дауысты дауысты **а** дыбысының қорсарлануын таңбалап тұрғанын көрсетеді дегенге келтіреді. Алдымен **я** әрпі арқылы жазылған сөздерге тоқталайық. Сөздіктегі *қия, қияқ* [11, 338], *мия, мияқы* [11, 366], *сия, сияқ, сияпат* [11, 404] сияқты сөздердің бірінші буынындағы **и** әрпі **ый/ій** дыбыс тіркесімін

беріп тұр дегеннің өзінде бұл сөздерді қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне салып буындасақ, *қый+йа, қый+йақ, мый+йа, мый+йақы, сый+йа, сый+йақ, сый+йапат* болып шығады. Емле ережесімен дыбысталу бірін-бірі жоққа шығарып тұр.

«Анықтағыштағы» *кию* [11, 314], *қию* [11, 338], *тию* [11, 433] сөздерін айтылуы бойынша буынға бөлсек *кй+йуу, қый+йуу, тый+йуу* болып шығады. Тағы да екі дауыссыз **й** қосарланып келіп тұр. Осыдан-ақ емле ережелерінің тіл заңдылығына негізделмегенін көруге болады. Бұл – қопарылмалы тілге негізделген орыс орфографиясының ережелерін, табиғаты мүлдем бөлек жалғамалы қазақ тіліне қотара салудың көрінісі.

Үнемдеп жазудың тағы бір кемшілігі орфографиялық сөздіктерде *тигізу, тиіп-қашу, тию* сияқты етістіктерге негіз болған *ти* етістігі сөздікке енбей қалыпты. **И, у** әріптері жеке тұрғанда ешқандай мағына бермейтіндіктен, орфографиялық сөздіктерде **и** әрпіне жақша ішінде (*и илеу, иі қану, сымды и*) деп түсініктеме беруге тура келсе, **у** әрпіне (*зәр*) деген түсініктеме берілген. Бұл сөздер қазақ тілінің заңдылығы бойынша **ій, уу** деп жазылса, мұндай түсініктеме берудің қажеті болмас еді. Ал *рас, риза, рең, лай, лақ, лек (лек-легімен), лекер* тәрізді сөздерге келетін болсақ, бұл сөздердің алдында келетін **ы/і** дыбыстарын жазбай-ақ қойса да болады. Бұл сөздерге келгенде жазудағы үнемділікті сақтауға болады, себебі буын құрамына нұқсан келіп тұрған жоқ. Оны орфоэпияның еншісіне қалдырып, бұл сөздердің айтылуы *ырас, ырийза, ірең, ылай, ылақ, ілек (ілек-ілегімен), ілекер* болады деп мектеп оқушысының құлағына құя берсе, жазуда ешқандай қиындық тумас еді. Жазудағы үнемділік буын жігіне нұсқан келмейтін тұста ғана жүзеге асуы керек. Ал *миы, суы, қиын, киім* деп жазу – үнемділік емес тіл заңдылығын өрескел бұзу. Бұлай жазуды қолдаушыларды «арақ пен шылымды таратушылар» десе де болады.

Жалғамалы тілдерде емле ережесі үндестік заңына бағынумен қатар, дауыссыз дыбыстардың тіркесуіне де негізделу керек деген пікірімізге кеңірек тоқталайық. «Дыбыстар тіркесі –

дыбыстардың бірімен-бірінің қатар тұру мүмкіндігі, тарихи қалыптасқан орны. Бұл – халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жетілген, жүйеленген сөйлеу өнерінің (қаруының) жемісі, нәтижесі» [12, 79]. Осы дауыссыз дыбыстар тіркесімінің нәтижесінде қазақтың төл сөзі сияқты болып кеткен *дұшпан* сөзінің жасалуына назар аударайық. Бұл парсының *душман* деген сөзі. Бұл сөздегі дауысты *у* дыбысының қазақ тіліндегі *ұ* дыбысына алмасуы қазақ тілінде дауысты *у* дыбысы жоқ екеніне дәлел болып тұр. Екінші буында жуан *а* дыбысы болғандықтан, *у* дыбысы жуан *ұ* дыбысына алмасқан. Ал қатаң *ш* дыбысынан кейін үнді *м* дыбысы тіркеспейтіндіктен, *м* дыбысы қатаң *п* дыбысына алмасқан. Тіл жат сөздерді қабылғанда өзінің заңдылығы бойынша өзгертіп алады. Жат сөздерді бұлжытпай айтатын тіл болмайды.

Емле ережесін қалыптастыруда аса маңызды дауыссыз дыбыстар тіркесімін арнайы зерттегендер де болды. Бірақ олар да көп жағдайда жазудың ықпалына кетіп қалған. Мәселен, пр. С. Мырзабеков С. Мейірбекованың дауыссыз дыбыстар тіркесімі деп берген біраз тіркестерін сынға алады. Сөздің айтылу нормасына сай келмесе де қандай жағдайда дыбыс тіркесімін ескермей-ақ қойса болады, қандай жағдайда дыбыс тіркесімін міндетті түрде ескер керек дегенді анықтауыш үшін олардың бірнешеуіне тоқталайық. Ол сынға алған *ру* (*шаруа*), (*рәсуа*) *йу* (*хайуан*) *мл* (*мемлекет*) сөздерінің ақиқат дыбысталуы – *шарыуа* (*ұ* әрпі екінші буында жазылмайды деген ережені ескеріп жазып отырмыз), *рәсіуа* (*рәсіуә*), *хайыуан*, *мемілекет*. Бұл жерде біз *х* дыбысының болашақта әліпбиге кірмеуі тиіс екенін ескеркерте кетеміз. Осындағы *шаруа*, *рәсуа*, *хайуан* сөздерін жазылуы бойынша буынға бөлсек, *шар-уа*, *рәс-уә*, *хай-уан* немесе *шаруа*, *рә-суа*, *ха-йуан* болып шығады. Қалай буынға бөлсек те *у* әрпінің алдында *ұ/ү* дыбыстарының айтылып тұрғаны байқалады, сондықтан мұндай дыбыс тіркесімі кездесетін жерде жазудағы үнемділік ұстанымын қолдануға болмайды. Ал *мемлекет* сөзіне келетін болсақ, бұл сөзді *мем-ле-кет* деп буынға бөлуге болады.

Л дыбысының алдындағы көмескіленіп (редукцияланып) естілетін і дыбысын жазбай-ақ қойса да болады деп ойлаймыз. Бір әріпті үнемдегеннен ештеңе ұтпайтынымыз анық, дегенмен *мемлекет* деп жазуға көзі үйреніп қалған көпшілік қауым да, емле ережесін қалыптастырып жүрген тіл мамандары да *мемілекет* деп жазуға қарсы шығатындығын ескеріп отырмыз.

Қазақ тілінің дыбыстық жүйесін зерттеген ғалымдардың көпшілігі х дыбысын кірме дыбысқа жатқызады. Профессор Ә. Құрышжанұлы: «Қазақ баласының сөйлеу дағдысында х дыбысының айтылу табиғаты о баста жат болған. Көне түркі тілдері мен бірсыпыра басқа тілдерде қолданылатын х қазақ тіліне келгенде айтылмайды» [13, 91],– деп оның қазақтың төл дыбысы емес екенін айта келе, бұл дыбыстың қазақ тіліне енуі орыс тілінің игі ықпалының арқасы деп есептейді. «Күнделікті іс жүзінде қайта-қайта айтыла жүріп, х фонемасы қысқа мерзім ішінде қазақ халқының үйреншікті қолтума дыбысына айнала бастады. Біздің жастарымыз, совет интеллегенциясы орыс тілінің айтылу ерекшеліктерін (орфоэпиясын) шебер меңгеріп, тез төселді. Соның нәтижесінде тілімізде х дыбысы задының бөтендігіне қарамай күннен күнге кірігіп төл тартып барады» [13, 98],– деп араб, парсы тілдерінің ықпалымен кіре алмаған бұл дыбыс, орыс тілі арқылы ғана тілімізге орнықты деген қорытынды жасайды. «Кейбір кірме дыбыстарды оп-оңай пайдаланып кете береміз. Оның себебі қазақ дыбыстарының құрылымында (структурасында) ол дыбыстар үшін бос орын болғандықтан. Сондықтан *хат* десек те, *қат* десек те сөз мағынасына нұқсан келмейді, сөз түсінікті қалпында қала береді. Бірақ алғашқы сөздің естілімінде қазақ тіліне жат норма белгісі байқалып тұрады» [10, 81]. Қазақ тіліндегі қатаң дыбысқы жатқызылып жүрген бұл дыбыс қазақ тіліне шынымен сіңіп кеткен болса, оның ұяң сыңары қайда деген сұрақ өзінен-өзі туындайды. Қанша жерден бұл дыбысты дыбыстай аламыз десек те, осы х дыбысы арқылы жазылған сөздерге қосымша жалғау кезінде біраз қиындық туатынына назар аударсақ, мәселенің күрделі екеніне

көзіміз жетеді. Мысалы, күнделікті өмірде жиі қолданылатын *хал* сөзіне тоқталайық. Бұл парсының *әһвал* [14, 221] деген сөзі. Бұрын ауызекі сөйлеу тілінде қал болып айтылып жүрген сөзді, емле ережеміз бойынша *хал* деп жазған соң, оған қосымша жалғауда қиындық туды. Бұл қиындықтан шығудың «жолын» профессор Н. Уәлиев былай көрсетеді: «Мысалы, хал, халге [халге], халі [халі] х [қ] фонемасымен іргелес айтылғанда <ә> тіл арты реңкіне [а]-ға көшеді. Алайда мұндай сөзге қосылатын қосымшалар сол сөздегі дауыстының [ә] фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады» [15, 25-26]. Көріп отырғанымыздай әуелі тілімізде жоқ дыбысты кіргізіп алатын «теория» ойлап табамыз, сол дыбыстан туатын қиындықты шешу үшін тағы бір «теория» шығарамыз. Ал бұл сөз *қал* болып жазылса, қосымша *қалым*, *қалың*, *қалыңыз*, *қалы* болып жалғанып, осылай айтылатын еді де бұл «дауыстының [ә] фонемасы екендігін «хабарлап» тұрады» деп «ертегі» ойлап табудың қажеті болмас еді. Тілгі тән емес дыбысты әліпбиге кіргізіп, сол әріпті пайдаланып жазғанда, тілдің табиғатына келмейтін дыбыс тіркесі пайда болып, ол жазылу мен айтылудың арасында алшақтыққа себепкер болады. Соған байланысты қосымша ережелер, ескертулер шығаруға тура келеді, ал ескертулердің көп болуы жазуды қиындатпаса, оңайлатпайды.

Профессор С. Мырзабеков қазақ тіліне тән емес дыбыстар тіркесімін «шәлкес тіркестер» [12, 96] деп атайды. Ол келтірген шәлкес тіркестердің ішінде х дыбысымен тіркескендеріне тоқталайық. Ол х дыбысы арқылы айтылған шәлкес тіркестерге *сұхбат*, *шахбибі*, *шахзада*, *рахман*, *Ахмет*, *Махмұт*, *мехнат*, *сахна* сөздерін келтіреді. Бұлар бәрі кірме сөздер. Бұл сөздерде сөз ішінде қазақ тілінде кездеспейтін дыбыс тіркесімдері бар. Біріншіден, жоғарыда айтылғандай х дыбысы шын мәнінде қазақ тіліне енбеген дыбыс. Бұл дыбыс жасанды түрде жазу арқылы кіріп тұр. Бұл дыбыс қазақ тілінің заңдылығы бойынша қ болып айтылуы тиіс. Екіншіден, қазақ тілінде қм дыбыс тіркесімі жоқ. Профессор А. Айғабылов: «Қ дыбысы өзінен кейін келген, б, г,

д, ж, з, и, к, л, м, н, ң дыбыстарымен тіркеспейді. Алты тіркесім ғана жасайды» [16, 39],– дейді. Дегенмен оның қақ(ы)ра, тоқ(ы)ра деген сөздердегі *қр* дыбыс тіркесімі бар [16, 39],– дегенімен келіспейміз. Бұл дыбыс тіркесімі неге жоқ деген сауалға жауап беру үшін, бұл екі дыбыстың жасалуына тоқталайық. Профессор Ә. Жүнісбек дауыссыз дыбыстардың қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыспен тіркесуін басшылыққа ала отырып, **қ-қ** дыбыстарын бір сингема деп есептейді. Осылайша ол **қ** дыбысының жасалуы туралы былай дейді: «**Қ** дауыссыз дыбысы тілшік пен тілдің түбі арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз болып табылады. **Қ-(К)** дауыссыз дыбысы тілшік пен тіл түбінің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Қ** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тілшік, тоғысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс» [10, 76],– дейді, ал **м** дыбысының жасалуы туралы: «**М** дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай ерін-ерінді дауыссыз дыбыс болып табылады. **М** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Қ** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, тоғысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс» [10, 88]. Көріп отырғанымыздай бұл екі дауыссыздың жасалу орындарында алшақтық бар және біреуі қатаң, біреуі үнді. Қазақ тілінің заңдылығы бойынша қатаңнан кейін қатаң дыбыс, ал үнді мен ұяң дауыссыздардан кейін үнді немесе ұяң дауыссыздар айтылады. Бұл – жалғамалы тілдерге тән заңдылық. Жоғарыда *дұшпан* сөзінің қазақ тіліне сіңуіндегі сияқты заңдылық бұл сөздерге де әсер етеді. Бұл сөздерді қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіркесімі заңдылығына салсақ, *сұқпат, шақпійбі, шақсада, рақыман, Ақыммет, Мақымұт,*

меқынат, сақына болады. Парсы тілінен енген *зада, биби* сияқты сөздері тіркесіу арқылы жасалған сөздер мен жасалған кісі аттарының жазылуында тіркесу барысындағы дыбыстық өзгерістерді ескермейтінімізді басшылыққа алып қана *шақбійбі, шақзада* деп жазуға болады. Ал *рақыман, Ақыммет, Мақымұт* сөздеріне келетін болсақ, **қ** мен **м** дыбыстарының жасалу орындары алшақ болғандықтан, бұл жердегі **ы** дыбысы **қ** мен **м** дыбыстарының арасына дәнекерлік қызмет атқарып тұр. *Меқынат, сақына* сөздерінде де қатаң **қ** мен үнді **н** дыбысы тіркесе алмайтындықтан, арасына **ы** дыбысы сыналып еніп тұр. *Ақымет, меқынат* сөздерінде үндестік заңы бұзылып тұрған сияқты көрінуі мүмкін. Шындығында бұл сөздердің жуан буыны мен жіңішке буынының арасында айтылу барысында фонетикалық кідіріс (пауза) болады және бұл сөздердің үндестік заңына бейімделуіне жазудың ықпалы тиюі де мүмкін. Кейбір тілші ғалымдар *желбау* мен *белбеу* сөздерінің айтылуына қарап, қазақ тілінде үндестік заңы сондай керемет күшті емес деген пікір айтады. Біздіңше, біріккен сөздердің арасындағы дыбыс өзгерісі олардың жиі немесе сирек қолданылуына байланысты болуы мүмкін. *Желбау* сөзі көшпенді өмір салты кезінде де жиі қолданылмаған. Киіз үйді тіккен соң желбауды тартар кезде ғана айтылады да бұл сөз күнделікті өмірде жиі қолданылмайды, ал *белбеу* сөзі үнемі қолданыста болады. *Алып кел, алып бар* сөздерінің *әкел, апар* болып ықшамдалуы да жиі қолданылуына байланысты.

Қорытынды. Емле ережелерін қалыптастыру үшін, алдымен тілдегі дыбыстар санын түгендеп алуымыз керек. Ол үшін жоғарыда айтылған әліпби туралы А. Байтұрсынұлының ұстанымы басшылыққа алыну тиіс. Кез келген тілге басқа тілден сөз енеді, бірақ дыбыс енбейді. Басқа тілден енген сөз өзі енген тілдің дыбыстық заңдылығына бағынып енеді. Профессор С.Мырзабектен: «Соңғы мың жылда, Ақымет опат болғанға дейін, сырттан бір дыбыс енді дегенді білмейміз. (Орыс тілінде де соңғы 200 жылда жаңа дыбыс енгенін оқи

алмадық). Олай болса, тілдің дыбыстық құрамы ғаламат тұрақтылығымен ерекшеленеді. Сол үшін де ол – тілдің жаны, өзі. Тіл мәңгі болса, ол да мәңгі. Оның қатары бұзылса, тіл де бұзылады» [16, 8],– деп басқа тілден енді деп әліпби құрамына тілге жат дыбыстарды қосу тілді бұзатынын атап айтады. **Ә, х, һ** дыбыстары бізге араб тілінен енген деген жалған қағида. Көптеген зерттеушілерге қарасақ, тек қазақ тілі ғана басқа тілдерден дыбыстарды да, сөзді де талғамай жұта беретін сияқты. Сонымен қатар үндестік заңы да соншалықты маңызды емес деген сияқты пікірлер белең алып барады. Мысалы, қазақ тілінің майын ішкен жазушы Г.Белгер өткен ғасырдың 20-30 жылдары орыс тілінен енген сөздер, тіпті кісі аттары да үндестік заңына бейімделіп жазылған, бұл бір кезде өзін-өзі ақтағанмен, қазіргі кезде бұлай жазуға болмайды дегенге келтіріп, өз ойын былай қорытындылайды: «Содан бері талай жыл өтті, заман өзгерді бұрынғы қазақ жоқ. Бәрі сауаттанған. Орысшаны орыстан бетер сайрайды. Орыс, шетел сөздерін еш бұрмаламай сөйлейді. Қайта, керісінше қазақшаны орыс акцентімен айтады. Көмейінен «Көкшетау» «Кокчетав» болып шығады. «Дунияда сенен артық маған джан джок» деп шырқайды. Демек, қазіргі қазаққа қай тілді болса да қазақыландырудың еш қисыны жоқ. Оны байырғы үндестік заңына, қазақтың фонетикалық мақамына еріксіз матап, байлап көндіру де бекер» [17, 5]. Оның ойынша «Көкшетауды» «Кокчетав» деп айту немесе «Дунияда сенен артық маған джан джок» деп қазақ сөзін бұзып айту қазіргі жазуымыздың жетістігі, тіліміздің дыбыстық жақтан дамуы сияқты қабылдануы керек екен. Жастарымыздың сөйлеу тілінің бұзылып бара жатқанына ең әуелі қазақ сөзін емес, орыс тілінен енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп айтуға негізделген, кеңестік саясатпен күштеп қабылған, әлі күнге дейін өзгеріссіз келе жатқан жазуымыз кінәлі. Жазудағы үнемділік дегенді сылтау етіп қабылданған, тілдің дыбысталу заңдылығына қарсы келетін емле ережелерін түбегейлі өзгерту қажет. «Төл сөздерге бөлек, кірме сөздерге бөлек ереже жасау – ол әлі сол басқа тілдің

шылауында жүргеніміздің, тәуелділігіміздің басты көрінісі екендігін мойындауымыз керек. Емле ережелерімізде кірме сөздердің жазылуына арнайы ережелер ойластырып әлек болып келеміз. Термин сөздерді дұрыс жазудың дауы да шешімін табар емес. Демек, жазу емле ережесін жасауда басты билікті әлі де сол қазақтың жалпақ сөйлеу тіліне беруіміз керек. Кірме сөздерді сөйлеу тілі қалай игереді, сол күйінде жазуға ұмтылғанымыз дұрыс. Яғни, жазудағы басты ұстаным-фонетикалық ұстаным деген 1929 жылғы ережеге қайта оралуымыз қажет [18, 152]. Әрине, жүз пайыз фонетикалық ұстанымға оралмасақ та негізінен фонетикалық ұстаным басшылыққа алынуы тиіс. Сонда ғана қазақ тілі өзінің күмбірлеген қоңыр үнін табады, жазылу мен айтылу арасындағы айырмашылық және ескертулер саны өзінен-өзі азаяды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Алматы: «Атамұра», 2005. – 144 б.
2. Жүсіпбек. «Емлені оңайлату жобасы» // «Жаңа мектеп». 1928. №4, 5. 34-38 бб. Кітапта: XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, «Қазығұрт», 2013 ж. – 640 б
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
4. Кеңесбаев І., Ысқақов А. Аханов К. Қазақ тілі граммтикасы. – Алматы: «Мектеп», 1966. –188 б.
5. Бейсенбаева Қ. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 70 б.
6. Исхаков. Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма. Кітапта: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1995. –342 стр.
7. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. –Алматы: «Мектеп», 1967. – 288 б.
8. Оралбаева Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының

негіздері. – Алматы, 1968. – 63 б.

9. Оралбаева Н. Мадина Ғ., Әбілқаев А. Қазақ тілі. – Алматы: «Мектеп», 1982. – 296 б.

10. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.

11. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) Астана: Елорда, 2000, – 532 б.

12. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы. – Алматы: «Дәуір-Кітап», 2013 ж. – 220 б.

13. Құрышжанұлы Ә. Тіл тарихы жайлы ойлар (ғылыми мақалалар жинағы). – алматы; 2008. Қаз.МҚПИ. – 200 бет.

14. Жеменей И. Парсыша-қазақша және Қазақша-парсыша сөздік. – Алматы, «Санат», 1994 ж. – 308 б.

15. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы. «Ғылым». – 1988. – 113 б.

16. Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001 ж., – 320 б.

17. Белгер Г. Тіл толғағы. «Жас алаш» №47 (15086). 13 маусым, 2006 ж.

18. Қалыбаева Қ.С. Қазақ жазуындағы фонетикалық ұстанымның рөлі. Жинақта: «Түркі әлемі: тілдік ахуал, латын әліпбиі және әдістеме» халықаралық семинар-кеңесі материалдарының жинағы/ Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ баспа редакциясы, 2020, – 232 бет